

معرفی نسخه مجسطی کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری (سپهسالار)

دکتر سید ابوالقاسم نقیبی*

مجسطی بکسر میم و جیم و یای بی تشدید کلمه‌ای است یونانی به معنی «ترتیب» که اصل آن ماجستوس - لفظ یونانی مذکری است به معنی ساختمان بزرگ و مؤنث آن ماجستی است^۱ و همچنین مجسطی نام کتابی است در علم ریاضیات که متضمن مباحثی در زمینه دلایل و اصول و اشکال در علم هندسه است و پدید آورنده آن بطلمیوس می‌باشد.^۲

برخی لغت‌شناسان در زمینه مجسطی نوشته‌اند:
مجسطی - به کسر اول و فتح ثانی - به طور خاص نام کتابی است که در علم هیئت بطلمیوس؛ ریاضی - دان و منجم و جغرافیدان معروف قرن دوم میلادی نوشته است. نام این کتاب در اصل Mathematike suntaxis و یا Meghite suntaxis (به معنی: ترتیب عظیم) بود، و به طور عام به تمام کتبی که سایر دانشمندان قدیم در علم هیئت نوشته‌اند نیز اطلاق شده است.^۳

بطلمیوس: قلوذی، منجم معروف یونانی و عالم جغرافیا بوده و کتابهای: «المجسطی» و «آثار البلاد» از اوست. وی معتقد بود که کره زمین ثابت است و در مرکز عالم قرار دارد و افلاک دور آن میگردند.^۴
کلاودیوس بطلمیوس، منجم، ریاضی‌دان، جغرافی‌دان و اهل اسکندریه بوده و در قرن دوم میلادی می‌زیسته است.^۵ بدین جهت برخی نوشته‌اند بطلمیوس پیش از آنکه یونانی باشد مصری به شمار می‌آید.^۶ بعضی دیگر معتقدند نام او «پتولمایوس» نشان می‌دهد که مقیم مصر بوده و نیاکان یونانی یا یونانی شده داشته است حال آن که «کلاودیوس» مبین آن است که وی تابعیت رومی داشته و این حق تابعیت احتمالاً

به عنوان مرحمتی از طرف امپراتور «کلاودیوس» یا «تزون» به یکی از نیاکان او اعطا شده بوده است^۷ بطلمیوس مقارن با زمان فرمانروایی «هادریان» و «آنتونینوس» امپراتوران روم می‌زیسته است و کتاب المجسطی را برای یکی از این دو نفر تألیف نموده است.^۸

از قرائن داخلی ممکن است درباره ترتیب تنظیم آثار برجا مانده از بطلمیوس نتیجه گرفت که مجسطی مسلماً اولین کار عمده او است.^۹ برخی نوشته‌اند «کتاب بطلمیوس» فی الواقع کلیاتی از علم نجوم است که بر پایه کارهای دانشمندان یونانی مقدم و مخصوصاً ایرخس، مبتنی است و بطلمیوس تحقیقات شخصی خود را که بسیار اندک است بر آنها افزوده، پس از سقوط امپراطوری روم، کتاب بطلمیوس مورد توجه اعراب قرار گرفت، اینان کتاب را ترجمه کرده و با اضافه کردن حرف تعریف عربی «ال» آن را «المجسطی» نامیدند.^{۱۰}

برخی نویسندگان در تعیین مفاد این کتاب نوشته‌اند «کتاب مشهور او [بطلمیوس] به نام اصلی «ترکیب ریاضی» شامل یکدستگاه هیأت بیان حرکت دورانی اجسام سماوی در یک دوره کامل مثلثات کروی و مستقیم الخط و توضیح و محاسبه نمودهای حرکت یومی است این کتاب را در سال ۸۲۸ از یونانی به عربی ترجمه کردند و نام آن را مجسطی یعنی «بسیار بزرگ» نهادند و از آن پس به همین نام باقی ماند^{۱۱} مؤلف فرهنگ اصطلاحات نجومی بر این باور است که نخستین ترجمه مجسطی به زبان عربی بوسیله یحیی بن خالد برمک متوفی به سال ۱۹۱ هجری مطابق با ۸۰۷ میلادی انجام یافت که جمعی را به این کار گماشت و چون آنطور که لازم بود از عهده بر نیامدند، ابوحنسان و مسلم از اصحاب بیت الحکمه را مأمور این کار کرد (تاریخ نجوم اسلامی (۲۷۳ - ۲۸۱) و «الفهرست / ۳۷۴») ^{۱۲} مرحوم شیخ آقا بزرگ تهرانی در کتاب الذریعه الی تصانیف الشیعه در زمینه کتاب مجسطی می‌نویسد: «المجسطی فی الهیئة و النجوم و حلّ من الهندسیات، و هو علم للکتاب بطلمیوس الفلوذی - بکسر الفاء - اسم بلد کما قیل، الذی عربّه إسحاق بن حنین [م ۲۹۸] مع والده [حنین بن اسحاق م ۲۶۰] و اصلحه ثابت بن قره مع حجاج بن مطر، و هو الذی حرّره سلطان المحقق الخواجه نصیرالدین الطوسی^{۱۳} بنابراین ترجمه کتاب به زبان عربی به وسیله اسحاق بن حنین با پدر او صورت پذیرفته است و تحریر المجسطی مرحوم خواجه نصیر الدین بر این ترجمه نگاشته شده است. از مجسطی تلخیص‌های متعددی به عمل آمده است که از آنها به مختصر المجسطی یاد شده است. ابوریحان بیرونی، ابن سینا و ابو عبدالله محمد بن احمد سعید خازمی آنرا مختصر نموده‌اند.^{۱۴}

برخی شهرت بطلمیوس در مقام ناظم و شارح اخترشناسی و نورشناسی یونانی را با آوازه جالینوس در دانش پزشکی قابل قیاس دانسته‌اند.^{۱۵}

ویژگیهای نسخه شناختی:

نسخه‌ای در المجسطی در کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری به شماره ۵۹۴ ثبت می‌باشد. آغاز آن افتاده و پس از چند سطر آمده است.

«فی ان الارض بكل اجزائها کرية عندالحسن بالقياس الى الكل ويستبين لنا ان الارض بكل اجزائه کرية الشكل في الحس» که با فصل چهارم مقاله نخستین تحریر مجسطی خواجه نصیرالدین طوسی انطباق دارد.

و انجام آن عبارتست «فقد يليق و يحسن ان نجعل هذا آخر الكتاب انش ثم القول الثالث من كتاب بطلمیوس القلوذی فی التعالیم و هو المعروف بالمجسطی و بتمامه ثم جميع الديوان و الحمد لله على عونه ... و صلى الله على جميع النبيين عامّة و على محمد خاصة و سلم تسليما و كان فراغی من نسخة آخر ليلة من ربيع الاخر قبل انتصاف الليل بنحو ساعة من سنة ثمانين و اربعمائة».

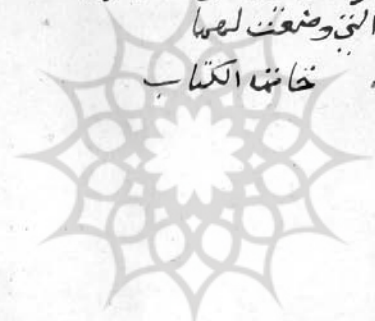
خط این نسخه نسخ ۴۸۰، عنوانها درشت‌تر، جدول و شکل مشکی و در برخی جاها مکان شکلها سفید مانده است و برخی جدولها نیز در برگهای کوچکتری نوشته شده و بر کتاب افزوده شده است.^{۱۶}

کاغذ این نسخه سمرقندی زرد کهنه، جلد ساغری مشکی مقوایی و نسخه مشتمل بر ۱۹۲ برگ ۳۵ سطر هر سطر ۱۸ کلمه ۲۴×۱۵، این نسخه از نسخه‌های وقفی میرزا حسین خان سپهسالار می‌باشد.

المقالة الثالث عشر

في الاصول التي جعل عليها في الوجه عليه الامر في حركة
 السيرات الكواكب المتخيرة في هذه المبدون والاختلافات
 العرض بحسب هذه الاصول التي وضعت
 في مقدار ميل واخراف
 في حساب حركات الكواكب الخمسة
 المتخيرة في العرض
 في حر اول معمله
 في العلم العرض
 في احوال جدول للسيرات الجوزية
 في العرض
 في ظهور الكواكب المتخيره
 في ان ما يوجد ايضا من لطاوص
 في ظهورات الزهرة وعطارد
 واختلفا فيها
 واختلفا بهما موافقا للاصول
 التي وضعت لهما
 في الباب الذي توجده الاجاء الجزية
 من الشمس في ظهورات هذه الكواكب
 واختلفا بها
 في جدول معمول لظهورات هذه
 الكواكب واختلفا بهما

پرويشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی

پيام بهارستان / ۲۵، ۱، ش ۴ / تابستان ۱۳۸۸

ما بعد في قطر الشمس والغور والظل وما يتبين بيانه
الذي يربط في الانقالات
في مقدار الشمس والغور في اختلاف القطر الجوزي
والاشجار للشمس والغور

المقاله السادسه

في جدول الاقتمالات في الوجه الذي ينبغي ان يتقرر في جدول كسوف الشمس
في الانقالات الدوريه والاقتمالات في الوجه الذي ينبغي ان يتقرر في جدول كسوف الشمس
في جدول الاقتمالات في الوجه الذي ينبغي ان يتقرر في جدول كسوف الشمس
في الانقالات الدوريه والاقتمالات في الوجه الذي ينبغي ان يتقرر في جدول كسوف الشمس

المقاله السابعه

ان كره الكواكب الثانيه
ايضا تتحرك على حوال البروج
وان حركه الكواكب الثانيه
البروج انها تكون على قطبي حركه البروج
عند بعض
الذي يجري عليه الامر
في وضع جدول الكواكب الثانيه
التي في نصف الكره الشماليه

المقاله الثامنه

في الداره المشابهه لونها يكون في صنفه كره مصنفه
الذي هو المعروضه كالمحجره
جدول الكواكب التي
الكره الجنوبيه
تتألف الشكل الذي يخص في معرفه الكواكب
الثانيه للشمس في الخارج
والغور الذي وسط السماء
والغروب
في ظهور الكواكب الثانيه
للغروب واشتقاقها
واستمرارها عنها

المقاله التاسعه

في عودات ادوار الكواكب
التي هي الحينه
المستخبره
في عودات ادوار الكواكب
التي هي الحينه
المستخبره
فيما تحتاج التعميره للاصول التي
تعمل عليها في الكواكب الحينه المستخبره

تپيام بهارستان / ۲۵، س ۱، ش ۴ / تابستان ۱۳۸۸

في المحل الذي هو الامر عليها في تحديد الاصلين وما بينهما من الاختلاف
في تعيين البعد الابعد للوكب عطارد وتعلقته في كل دوره مرتين
في ان لوكب عطارد الضامير في اقرب فوسه

في النسبه والمقدار التي في تصحيح ادوار في حائل ادوار لوكب
في اختلاف لوكب عطارد في حركات عطارد

المقاله العاشره

في تعيين البعد الابعد في تحديد مركز في نسبة خروج العلك الخارج المركز
للكوكب الزهره هذا الكوكب في هذا الكوكب على المركز التي لهذا الكوكب على المركز
في تصحيح ادوار حركات هذا الكوكب

في مثال ادوار حركات هذا الكوكب
في تعيين تدويره في تصحيح ادوار في مثال ادوار حركات
التي هي على سائر الكواكب انما تحتاج ان يتقدم فيها في تعيين مبلغ خروج الكوكب من كوكب المريخ
عنه المركز وبعده الابعد

المقاله الحادي عشر

في تعيين الخروج عن المركز في تعيين مقدار ذلك تدوير في تصحيح حركات كوكب
في تصحيح حركات الكواكب في تصحيح حركات كوكب في ادوار كوكب
في تصحيح حركات الكواكب في تصحيح حركات كوكب في ادوار كوكب

في تعيين الخروج عن المركز في تصحيح حركات كوكب في ادوار كوكب
في تصحيح حركات الكواكب في تصحيح حركات كوكب في ادوار كوكب
في تصحيح حركات الكواكب في تصحيح حركات كوكب في ادوار كوكب

المقاله الثاني عشر

في تصحيح حركات الكواكب في تصحيح حركات كوكب في ادوار كوكب
في تصحيح حركات الكواكب في تصحيح حركات كوكب في ادوار كوكب
في تصحيح حركات الكواكب في تصحيح حركات كوكب في ادوار كوكب

پیام بهارستان / ۲۵، ۱، ش ۴ / تابستان ۱۳۸۸

دل محمد امیر الهی ...
 و جزو لای ...
 من موضع الشمس ...
 في مساء في البروج ...
 في كحول منها ...
 والمرغ واثنتان ...
 وفي الضموي الثواني ...
 المصائبه واما الجرد ...
 حمسة ضموي ...
 العايس العباد ...
 واما ايضا ...
 العزويات الصلحيه ...
 النوع العائنه ...

ملصق من كتاب ...

مؤسسه علمي ...
 مركز ...

پیام بهارستان / ۲۵، س ۱، ش ۴ / تابستان ۱۳۸۸

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- حاجی خلیفه، کشف الظنون، ج ۲ ص ۱۵۹۴ چاپ داراحیاء التراث العربی.
- ۲- لغت‌نامه دهخدا، ج ۲۶ ص ۴۵۶.
- ۳- دوزی، ج ۲، ص ۵۶۹؛ به نقل از دکتر محمد معین، فرهنگ معین، ج ۶، ص ۱۹۰۴.
- ۴- همان، ج ۵، ص ۲۷۱.
- ۵- محمدبن اسحاق ابن ندیم، الفهرست، ص ۴۸۲ ترجمه: محمدرضا تجدد.
- ۶- دایرةالمعارف دانشمندان علم و صنعت، ج ۱، ص ۱۰۹.
- ۷- زندگی‌نامه علمی دانشوران، زیر نظر احمد بیرشک، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۷۳، ص ۸۲۱.
- ۸- دایرةالمعارف دانش و هنر، پرویز اسدی‌زاده، سعید محمودی، منوچهر اشرف‌الکتابی، تهران، انتشارات اشرفی، چاپ دهم، ویرایش سوم، ۱۳۷۷.
- ۹- زندگی‌نامه علمی دانشوران، همان، ص ۸۲۱.
- ۱۰- دایرةالمعارف دانشمندان علم و صنعت، ایزاک آسیموف، ترجمه محمود مصاحب، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ج ۱، ص ۱۰۹.
- ۱۱- غلامرضا طباطبایی مجد، دایرةالمعارف مصور زرین، تهران، انتشارات زرین، ۱۳۷۷، چاپ چهارم، ج ۲، ص ۹۶۴.
- ۱۲- فرهنگ اصطلاحات نجومی، دکتر ابوالفضل مصفی، توسعه مطالعات و تحقیقات فرهنگی ۱۳۶۶، چاپ دوم، ص ۷۱۴.
- ۱۳- الذریعه، دارالاضواء، بیروت، چاپ دوم، ج ۲۰، بی‌تا، ص ۹.
- ۱۴- الذریعه، ج ۲۰، صص ۲۰۶ - ۲۰۷.
- ۱۵- س. پینس، نقد ابن هیثم بر بطليموس، ترجمه بهناز هاشمیپور، مجله فرهنگ، زمستان ۱۳۷۵ / بهار ۱۳۷۶؛ سال نهم شماره چهارم / سال دهم، شماره اول، ص ۳۲۰.
- ۱۶- فهرست کتابخانه سپهسالار، محمدتقی دانش‌پژوه، علینقی منزوی، ج ۵، ص ۵۰۷.